

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, ДЕРЖАВНИХ
ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Професійна програма підвищення кваліфікації
Загальна складова
Варіативна частина

ЗВ-7

**Державно-церковні взаємини
та релігійна ситуація
в Україні та регіоні**
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Чернігів
2009

Державно-церковні взаємини та релігійна ситуація в Україні та регіоні: Навч.-метод. посібник. / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Упор. В.М. Молочко. – Чернігів: ЦППК, 2009. – 29 с.

Рекомендовано до видання навчально-методичною радою Чернігівського Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, протокол № 3 від 18 вересня 2009 р.

Навчально-методичний посібник призначений для працівників місцевих органів державної виконавчої влади, які навчаються за професійними програмами підвищення кваліфікації (модуль «Державно-церковні взаємини та релігійна ситуація в Україні та регіоні»), програмами тематичних короткотермінових семінарів, викладачів Центру.

© Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, 2009

ЗМІСТ

№	Назва теми	Стор.
I.	ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.	4
II.	ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВЗАЄМИНИ ТА РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ Й ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.	11
III	РЕКОМЕНДОВНА ЛІТЕРАТУРА ТА НОРМАТИВНА БАЗА	25

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.

Вирішення злободенних проблем і питань нашого життя сьогодні неможливе без духовно-морального відродження суспільства. Саме тому релігія та церква повинні займати вагоме місце в розбудові незалежної України. Звичайно, релігія – не панацея, але один з важливих чинників, який ми повинні використовувати. Будучи поліфункціональною, релігія задовольняє різноманітні потреби людини і жоден із соціальних феноменів не здатен замінити її. Адже релігія має компенсаторну, терапевтичну, втішальну, світоглядну, регулятивну, комунікативну, інтегративну, дезінтегруючу, ідеологічну, політичну, правову, культуроформуючу та інші специфічні функції, яких годі перерахувати.

Водночас релігія – феноменальне, безперечно, неоднозначне, часто суперечливе і найбільш невивчене явище, яке сьогодні вимагає глибокого аналізу і адекватних оцінок та висновків.

В умовах нових реалій, які позначені глобалізаційними процесами, системної морально-духовної кризи в нашому суспільстві, вирішення злободенних проблем і питань нашого життя сьогодні неможливе без духовно-морального відродження суспільства. Саме тому релігія та церква повинні займати вагоме місце в розбудові незалежної України, формуванні громадянського суспільства.

Держава і Церква – найважливіші інститути, які Бог утвердив на землі; хоч вони від одного Творця, але мають свої особливості й свої обов'язки перед Богом, а також права від нього. Держава, на наш погляд, має бути світською, позаконфесійною, при умові, що суспільство є поліконфесійним. Від Церкви сьогоднішнє суспільство потребує осучаснених відповідей на виклики радикально-зміненого світу.

Питання політико-правового регулювання взаємовідносин між релігійними інститутами і державою виступають в Україні елементом значно більш широкого і складного комплексу проблем, розв'язання яких не може обмежуватися лише юридичним інструментарієм. Єдина концепція державної політики України щодо свободи совісті, релігії та церкви взагалі і, зокрема, державно-церковних відносин значною мірою вироблена на основі українського і зарубіжного як досвіду, так і законодавства. Проте, всі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Органи виконавчої влади і місцевого самоврядування Чернігівщини забезпечують дотримання законодавства України про свободу совісті та релігійні організації, здійснення державної політики у сфері державно-церковних відносин, створюють умови для функціонування релігійних організацій різних конфесій, що є гарантією для всіх громадян у використанні ними свого конституційного права на свободу совісті, забезпечення міжконфесійного миру і злагоди в регіоні.

Міжконфесійні та державно-церковні відносини будуються на основі Конституції України, Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", Указів Президента України, зокрема, від 21 березня 2002 року N279/2002 "Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав

церков і релігійних організацій", розпоряджень та доручень Президента України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України та інших законодавчих актів.

Держава, відповідно до ст. 11 Конституції України «...сприяє...розвиткові...релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»; відповідно до ст. 24 Конституції України «...не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками...релігійних...переконань...»; відповідно до ст. 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене **альтернативною (невійськовою) службою**»; відповідно до ст. 37 Конституції України «...розпалювання релігійної ворожнечі...» забороняється. Всі ці положення Конституції України конкретизовано в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Отже, в Україні заборонено встановлювати обов'язкові переконання чи світогляд, проповідувати нетерпимість до інших релігій або іншого світогляду людини. Як і в Конституції України, в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» в статті 3 проголошується право на свободу совісті; в статті 4 – рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії; в статті 5 – відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави; в статті 6 – відокремлення школи від церкви (релігійних організацій).

Законодавець передбачив навіть **кримінальну відповідальність** за порушення рівноправності громадян залежно від ставлення до релігії (ст. 161 Кримінального кодексу України) та за незаконне перешкоджання здійсненню релігійних обрядів (ст. 180 Кримінального кодексу України).

Свобода світогляду і віросповідання є важливим критерієм демократизації суспільства, оскільки людина історично ідентифікує себе не лише за індивідуальними, статевими, родинними, етнічними, культурними, моральними, державними, національними, а й за релігійними ознаками.

Провідною ланкою релігійно-церковного життя в Україні є релігійна організація. Згідно статті 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вище означених релігійних організацій.

Мета утворення релігійної організації – задоволення релігійних потреб віруючих громадян, тобто створення умов для того. Щоб віруючі громадяни не тільки мали можливість колективно сповідувати свою релігію, зокрема, брати участь у богослужінні, виконанні релігійних ритуальних обрядів, а й за допомогою цих

організацій реалізовувати приписи своєї релігії у повсякденному житті, вільно але цивілізовано пропагувати їх і поширювати.

Такий підхід до утворення релігійних організацій відповідає вимогам міжнародного права, зокрема Підсумкового документу Віденської зустрічі представників держав учасниць наради за безпеку і співробітництво у Європі (1989 р.), яким на підставі загального значення прав людини і основних свобод, у тому числі свободи релігії і переконань, визначені принципи утворення релігійних організацій, їх правовий статус, основною складовою частиною якого є право віруючих колективно сповідувати свою релігію і організовуватися для цього у свої традиційні церковні (ієрархічні та інституційні) структури, вирішуючи паралельно за своїми стандартами і вимогами кадрові питання.

Релігійні організації вибирають, призначають або змінюють свій персонал за власними настановами, їх вимогами і стандартами. Держава в кадрові питання церкви не втручається, оскільки діяльність церковних посадових осіб здійснюється в межах чинного законодавства.

Релігійна громада утворюється, реорганізується або ліквідується за своїм власним рішенням, втручання в ці питання державних або церковних органів не допускається. Держава також визнає права релігійної громади на її вільне підпорядкування діючим в Україні та за її межами управлінням і центром, зміну цієї підлеглості, а також діяльність без підпорядкування будь-яким церковним органам.

Релігійні громади можуть отримувати права юридичних осіб. Ці права та наявність у релігійних громад відокремленого майна і коштів визначають їх відповідну незалежність у вирішенні своїх внутрішніх церковних і майнових питань. Реалізуючи свої права, релігійні громади зобов'язані додержуватися вимог чинного законодавства і правопорядку. Ці вимоги стосуються і релігійних громад, які утворилися і діють без повідомлення державних органів.

У сфері релігійно-церковного життя і державно-церковних відносин, окрім виключних випадків, не допускається прямий адміністративний вплив на церкву з боку державних органів. Релігійно-церковне життя є автономним від державної аргументації більшою мірою ніж будь-яка інша сфера суспільних відносин. Якщо релігійна громада існує взагалі не повідомляючи державу про свою культову діяльність, а це не є порушенням закону, то, на відміну навіть від регламентації діяльності об'єднань громадян, взагалі виключається можливість для державних органів жодним чином впливати на таку діяльність, аж доки не буде виявлено їх суспільно шкідливих ознак. Навіть за умов державної реєстрації релігійної організації і набуття нею прав юридичної особи, держава приймає на себе зобов'язання не втручатися в її канонічну і організаційну діяльність. Адміністративна регламентація діяльності такої організації в цьому випадку обмежується лише загальними вимогами, що стосуються всіх юридичних осіб, та деякими положеннями Конституції і законодавства України безпосередньо щодо свободи совісті та релігійних організацій.

Відповідно до статті 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації можуть користуватися майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян і надаються віруючим на договірних засадах. Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне

користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішенням обласних державних адміністрацій. Культова будівля і майно, що є державною власністю, можуть передаватися у почергове користування двом або більше релігійним громадам за їх взаємною згодою. За відсутності такої згоди державний орган визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору. Культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з дотриманням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури. Релігійні організації мають переважне право на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель. Користування землею релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України та іншими законодавчими актами України. Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається.

Відповідно до статті 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності. У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом. У власності релігійних організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України. Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх. Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи релігійних організацій не оподатковуються. Але релігійні організації не мають права проводити примусове обкладання віруючих.

Відповідно до статті 19 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» мають право займатися виробничою і господарською діяльністю. У порядку, визначеному чинним законодавством, для виконання своїх статутних завдань вони можуть засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи. Прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Не оподатковуються суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях.

Відповідно до статті 20 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» після припинення діяльності релігійних організацій майно, надане їм у користування державними, громадськими організаціями або громадянами, повертається його колишньому власнику. На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів. При відсутності правонаступників майно релігійної організації, що припинила свою діяльність, переходить у власність держави. У разі припинення діяльності релігійної організації у зв'язку з порушенням законодавчих актів

України, майно, що перебуває в її власності, за винятком культового, може безоплатно переходити у власність держави. Культове майно передається іншим релігійним організаціям.

Відповідно до статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва). Безперешкодно проводити богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і за згодою адміністрації. Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів. Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії. В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання.

Відповідно до статті 22 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» громадяни та релігійні організації мають право на придбання, володіння і використання релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів й матеріалів релігійного призначення. Релігійні організації мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту. Релігійні організації користуються виключним правом заснування підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення.

Відповідно до статті 23 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» при релігійних організаціях можуть утворюватися, товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань. Релігійні організації мають право здійснювати добродійну діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди. Суми витрат на цю мету оподаткуванню не підлягають.

Відповідно до статті 24 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації і віруючі, одноосібно або разом з іншими, мають право встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки та прямі особисті контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участі в зборах та релігійних заходах. Учасники цих контактів і заходів можуть в порядку, встановленому чинним

законодавством, придбавати, одержувати і везти з собою релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту. Релігійні організації можуть направляти громадян за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати з цією метою іноземних громадян. Священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошеннями яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації.

Відповідно до статті 25 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації мають право приймати на роботу громадян. Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі. Релігійна організація зобов'язана в установленому порядку зареєструвати трудовий договір. У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах. Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки.

Відповідно до статті 26 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на громадян, які працюють у релігійних організаціях за трудовим договором, поширюється законодавство про працю нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ і організацій. Оподаткування одержуваних від роботи у релігійних організаціях доходів громадян, включаючи священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, здійснюється за ставками, встановленими для працівників державних підприємств, установ та організацій.

Відповідно до статті 27 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на громадян, які працюють на всіх підприємствах, заснованих релігійними організаціями, а також у створених ними добродійних закладах, поширюється законодавство про працю, порядок оподаткування, соціального страхування і соціального забезпечення працівників державних і громадських підприємств, установ і організацій.

Відповідно до статті 28 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» громадяни, які працюють у релігійних організаціях, включаючи священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, підлягають соціальному забезпеченню і соціальному страхуванню нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ і організацій. З цією метою релігійні організації, їх підприємства і заклади вносять до фонду державного соціального страхування і пенсійного фонду відрахування в порядку і розмірах, що встановлюються для громадських організацій, їх підприємств і установ. Усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до чинного законодавства.

Відповідно до статті 29 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» державний контроль за додержанням законодавства України про

свободу совісті та релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів та їх виконавчі комітети.

Відповідно до статті 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» державний орган України у справах релігій **покликаний забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви**. З цією метою він: на прохання релігійних організацій сприяє досягненню домовленості з державними органами та подає необхідну допомогу у питаннях, що потребують вирішення цих органів; сприяє зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань; здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, а також змін і доповнень до них; подає консультативну допомогу державним органам у застосуванні законодавства про свободу совісті та релігійні організації; здійснює контакти і координаційні зв'язки з відповідними органами інших держав; сприяє участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах з міжнародними релігійними центрами й зарубіжними релігійними організаціями; забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів. Державний орган України у справах релігії утворюється Кабінетом Міністрів України.

Відповідно до статті 31 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» службові особи і громадяни, винні в порушенні законодавства про свободу совісті та релігійні організації, несуть відповідальність, встановлену законодавством України.

Відповідно до статті 32 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» якщо міжнародним договором, в якому бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство про свободу совісті та релігійні організації, то застосовуються правила міжнародного договору.

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВЗАЄМИНИ ТА РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ Й ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.

Мета діяльності в релігійній сфері державних органів влади та місцевого самоврядування – забезпечення конституційного права кожного громадянина на свободу світогляду і віросповідання, створення духовної суверенності Української Держави. Нинішній непростий процес формування демократичного морально-правового суспільства повинен відбуватися невіддільно від християнських цінностей: милосердя, справедливості, високої духовності, любові до ближнього, миру і злагоди.

В області з цією метою діє Міжвідомча комісія з підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, які були порушені внаслідок проведення колишнім Союзом РСР тоталітарної політики стосовно релігії, на засіданнях якої розглядаються питання життєдіяльності релігійних організацій різних конфесій області. Створені й діють обласна та районні Ради церков і релігійних організацій. Традиційними стають зустрічі керівництва області з керівниками релігійних об'єднань. Розуміючи, що сьогодні треба розширювати розвиток міжрелігійного та міжконфесійного діалогу, в області проводяться наради, зустрічі, “круглі столи”. Одним словом, як у державі, так і в області робиться чимало, щоб віруюча людина не відчувала ніякої дискредитації і могла задовольняти свої релігійно-духовні потреби.

Принципово нова атмосфера, що склалася за останні роки в державно-церковних відносинах, законодавче закріплення і забезпечення гарантованих можливостей практичної реалізації свободи совісті, сприяли кардинальним змінам у сфері релігійного життя області. Сьогодні на її теренах діють 833 зареєстровані релігійні громади 29-и конфесій і напрямків. 56 релігійних організацій різних конфесій функціонують поза реєстрацією. Також засновано і діє 10 православних монастирів, 2 християнські місії, 3 духовні навчальні заклади (чого до 1992 року не було зовсім); 152 недільні школи. Церковну службу здійснюють близько 700 священнослужителів і пасторів. Збільшується кількість паломників до православних та інших святинь Чернігівщини, а також віруючих Чернігівщини до історичних релігійних центрів у різних країнах світу. Релігійна активність жителів області нині набагато вища ніж інші різновиди громадської активності.

Сьогодні формування конфесійної карти в області відбувається еволюційним шляхом. У нас фактично завершено динамічний розвиток релігійного середовища. Чернігівщина стала поліконфесійною областю. Щодо розвитку релігійного середовища на перспективу – потрібно проводити політику прогнозів і передбачень.

Становлення релігійно-церковного комплексу характеризується як очевидним його відродженням, так і нашаруванням старих проблем та нових труднощів. Так, відродження православ'я супроводжується суттєвою кризою та розколом. На взаємовідносинах між православними громадами в області продовжує позначатися **проблема протистояння між УПЦ та УПЦ КП на всеукраїнському рівні**. У кожній з українських православних церков, як і у політиків, є свої аргументи, сутність яких викликана, насамперед, у розбіжності розуміння понять «канонічність» і «автокефалія». На практиці, однак, під впливом політичних сил вони займають оновлено-імперську або ізоляціоністсько-автономістську позицію.

Дуже ефективно використовують розкол в українському православ'ї всякого роду зовнішні сили, намагаючись, у звільнену таким чином ідеологічну нішу, протягнути непритаманний українській свідомості спосіб життя. Однак, сьогодні, як у церковних колах так і в суспільстві утверджується думка про необхідність встановлення конструктивного діалогу щодо об'єднання православ'я. Актуальним залишається питання створення єдиної помісної православної церкви в Україні. Необхідно формувати громадську думку щодо цього. Державні органи влади усіх рівнів повинні постійно докладати певних зусиль для нейтралізації руйнівного впливу міжправославного протистояння на суспільні процеси, протидіяти зовнішнім чинникам, що інспірують цю ситуацію, всіляко сприяти знаходженню спільної платформи співробітництва православних. І ні в якому разі не йти на поводу у жодної з конфліктуючих сторін. До того ж підстави для створення єдиної Помісної Православної Церкви в Україні мають і історичне підґрунтя. Адже, духовно-релігійним центром в період утвердження християнства і пізніше був Київ. В історії церкви були намагання і спроби вирішити цю проблему. Відомо також, що після об'єднання України з Росією Православна Церква в Україні була приєднана до Московського Патріархату тільки в 1686 році. Створення єдиної Помісної Православної Церкви позитивно позначилось би на релігійному, суспільно-політичному, культурному житті України і області, хоча це ні в якому разі не повинно привести до створення державної церкви. Кожен народ, нація має право мати свою Церкву. Християнська культура у всіх народів є національною культурою. Не можна не враховувати і те, що церква була і є націєутворюючою складовою будь-якого суспільства. В процесі створення помісної церкви всім треба керуватися словами блаженного Августина: “У головному – єдність, у другорядному – свобода, у всьому – любов”.

Не менш актуальними постають і деякі питання діяльності в області нетрадиційних та новітніх релігійних течій. Аналіз розвитку релігійної мережі свідчить, що останнім часом в області активізували євангелізаційно-пропагандистську діяльність та організаційну розбудову релігійні громади повноевангельсько-харизматичного напрямку. Неоднозначні оцінки викликає діяльність Свідків Єгови. Однією з проблем релігійного життя постає часом нав'язлива євангелізація та пропаганда конфесійності. І хоч громади даних напрямків істотно не впливають на загальну релігійну ситуацію в області, діяльність деяких з них викликає спротив та контрпропагандистську діяльність традиційних церков. На жаль, прослідковується потурання традиційним церквам у цьому окремими посадовими особами, чого ні в якому разі не повинно бути.

Розвиток релігійного середовища примушує нас поглянути на перспективу мирного співіснування, а в ідеалі, й співпрацю релігійних об'єднань різних віросповідань. З цією метою повинні бути регулярними зустрічі керівників райдержадміністрацій та міськвиконкомів з представниками усіх діючих релігійних громад регіону. Є приклади коли в районах, окрім православних, взагалі не хочуть помічати інші релігійні організації, зневажливо ставляться до їхньої діяльності, чого не повинно бути. Просто недопустимо виконувати волю, прислужуватися тільки одній церкві. У державно-церковних стосунках наявність проявів суб'єктивізму, панібратства, кумівства, у тому числі й на районному рівні - нонсенс. З часом це знову може привести до серйозних деформацій у релігійній сфері. Тим більше,

бачення і розуміння релігійної ситуації в місті, районі, населеному пункті не повинно формуватися будь-яким церковним діячем, навіть авторитетним для когось.

Сьогодні необхідно вжити додаткових заходів стосовно вивчення форм і методів роботи церков, особливо нетрадиційних та неорелігійних, проаналізувати можливі наслідки їх впливу на ідеологічні, психологічні та моральні установки особистості, опрацювати заходи щодо їх адаптації в українському соціумі. У той же час, намагання декого забороняти все нове, так зване нетрадиційне – не демократичне і, просто, нерозумне. Відповідно до чинного законодавства України, в якому проголошується право кожного громадянина на свободу совісті, ми повинні створювати умови для недопущення порушень цієї свободи, яка є важливим чинником ідеологічної, морально-етичної та соціальної основи громадянського суспільства; необхідної умови повноцінної інтеграції в міжнародну спільноту; важливого засобу досягнення внутрішньої стабільності суспільства.

Згідно з чинним законодавством (Конституція України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»), контроль з боку держави здійснюється не за діяльністю релігійних організацій, а за дотриманням ними законодавства щодо релігійної сфери, що притаманне будь-якій цивілізованій державі. До того ж, такий контроль однаковою мірою стосується будь-яких суб'єктів права – державних органів, релігійних організацій, посадових осіб, громадських організацій. **Тобто – усіх, а не тільки тих, хто комусь не подобається.**

Сьогодні між Державою і Церквою, не дивлячись на певні труднощі і проблеми, налагоджується конструктивний діалог та співпраця. За роки державної незалежності України віруючим в області повернуто 497 храмів, з яких 69 є пам'ятками архітектури. За цей же період релігійними організаціями, у тому числі й за сприяння державних органів влади та місцевого самоврядування, збудовано 120 культових споруд різних конфесій, 35 споруд будуються. Окрім цього, релігійні організації користуються 213 приміщеннями, пристосованими під молитовні. Проте, забезпеченість культовими будівлями і на даний момент все ще залишається однією з гострих проблем. Аналіз звернень віруючих до державних органів виконавчої влади свідчить, що ця проблема порушується у більшості з них.

Конфлікти між релігійними організаціями та віруючими за право володіння або користування спорудами нині фіксуються у м. Чернігові, смт Козелець, смт Березне Менського району, не припиняються в Ічнянському районі.

Держава рухається у напрямку забезпечення всіх релігійних організацій культовими будівлями, але релігійне середовище розвивається так динамічно, а темпи приросту релігійних громад випереджають наявність культових споруд, що в нинішніх умовах неможливо розв'язати всі майнові питання оперативно. До того ж майновий дисбаланс між церквами успадковано ще від попередніх часів.

На сьогодні в області нараховується 50 культових будівель, що використовуються не за призначенням. На 12 з них претендують релігійні організації. Безпроблемних об'єктів для передачі не залишилося і передача кожної з 12-ти культових споруд є зіткненням інтересів між церквою та соціально-культурною сферою області і можлива тільки при відповідному фінансуванні Кабінетом Міністрів України будівництва приміщень для переведення в них діючих соціально-культурних установ, що потребує певного часу. Це породжує напругу в

релігійному середовищі, невдоволення віруючих, їхні скарги в різні інстанції на дії органів державної влади. На жаль, деякі звернення щодо передачі колишніх культових споруд некоректні, спотворюють реальні факти, не відповідають духу християнського віровчення, викликають сумнів щодо прагнення заявниками утверджувати духовність. І це при тому, що ці заявники мають можливість задовольняти свої релігійні потреби, місця для молінь.

Особливого значення в даному випадку набуває виконання Указу Президента України від 21. 03. 2002 року № 279 / 2002 “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій”, що зобов’язує до активних і конкретних дій. Надзвичайно важливо, щоб вирішення кожного майнового питання на користь релігійних організацій, у тому числі й передача їм приміщень клубів, дитячих садків, шкіл, фапів погоджувалося з облдержадміністрацією.

Важливою складовою розвитку релігійно-церковного комплексу є **міжнародна діяльність релігійних організацій**. На сьогодні вона, для більшості церков і релігійних об’єднань, є невід’ємним елементом поточного життя, має не лише важливе значення для нашого суспільства, але й сприяє піднесенню авторитету України на міжнародному рівні. У 2008 році облдержадміністрацією, за поданням відділу у справах релігій, було офіційно підтримано 32 клопотання релігійних громад, за якими область відвідали 63 іноземних громадян з 8-ми країн світу. (Це на 34 громадянина менше, ніж у 2007 році та на 64 громадянина менше, ніж у 2006 році, що є свідченням суттєвого зменшення приїзду іноземних релігійних діячів). Іноземці приїжджали з метою місіонерської, проповідницької діяльності, участі в євангелізаціях, конгресах та інших релігійних заходах, міжцерковної співпраці з обміном досвідом, навчальної діяльності, добродійної діяльності з наданням гуманітарної допомоги, участі в будівництві культових споруд, у релігійних святах, проведенні духовних концертів тощо. Чимало з них побували і в районах. Райдержадміністрації і міськвиконкоми належним чином повинні контролювати перебування зарубіжних проповідників на своїх територіях.

З процесом розвитку міжнародної діяльності релігійних організацій пов’язане і **розгортання їхнього соціального служіння**. З вдячністю і увагою сприймається соціально-значима, добродійна і милосердницька робота, яка набуває різноманітних форм і методів. За сприяння державних органів релігійні організації області реалізують різноманітні програми добродійної та милосердницької роботи, гуманітарні заходи, надають гуманітарну допомогу як самостійно, так і через благодійні фонди, територіальні центри соціального забезпечення тощо. Сьогодні органи влади звертаються до релігійних організацій з пропозиціями щодо налагодження конструктивної співпраці задля подолання дитячої бездоглядності, формування реабілітаційних програм для безпритульних, нарко- і алкоголезалежних, організації будинків для престарілих. Найбільш визначальним спрямуванням соціального служіння церков і релігійних організацій, яке здійснюється за відчутної допомоги з боку закордонних одновірців, є їхня участь у розв’язанні проблем соціально незахищених верств населення; допомога школам, будинкам-інтернатам; медичним закладам; облаштування їдалень безкоштовного харчування нужденних; проведення літнього відпочинку дітей з бідних сімей та

дітей-сиріт, у тому числі й за кордоном; створення при релігійних організаціях дитячих будинків сімейного типу. При цьому релігійні організації включаються і до реалізації державних соціальних програм, співпрацюють з відповідними державними органами, зокрема зі службою у справах неповнолітніх та з центрами соціальних служб для молоді, беруть активну участь у пошуках шляхів подолання негативних суспільних тенденцій. Віруючі майже всіх конфесій активно опікуються особами, що перебувають у місцях позбавлення волі.

Так, єпархія УПЦ, її приходи, монастирі надає благодійну допомогу лікарням, дитячим будинкам, нужденним громадянам. У їдальнях Чернігівського духовного училища та Єлецького Успенського жіночого монастиря м.Чернігова УПЦ щодня харчується до 30 чоловік нужденних. В с.Тупичів Городнянського району місцева церква УПЦ заснувала і повністю утримує будинок престарілих на 25 чоловік. При релігійній громаді Римо-католицької церкви м.Чернігова діє притулок сімейного типу, де вихованням 8 дітей займаються три сестри-монахині. Дана громада утримує благодійну їдальню для бідних, де щодня харчується до 40 чоловік, постійно надає гуманітарну допомогу лікарням та дитячим інтернатам. У м. Щорс діє дитячий будинок сімейного типу сім'ї Куценко, віруючих церкви Євангельських Християн-Баптистів, в якому виховуються 7 дітей-сиріт та 3 власних дітей батьків-вихователів. Чернігівська християнська місія «Милосердя та духовне відродження» при обласному об'єднанні церков ЄХБ постійно надає безкоштовну допомогу одягом та взуттям б/в дітям-сиротам, напівсиротам, з багатодітних та неповних сімей, самотнім людям та людям похилого віку, ув'язненим, іншим категоріям нужденних.

При релігійній громаді християнської церкви Повного Євангелія «Євангеліє Царства» м.Чернігова, незалежній релігійній громаді харизматичної християнської церкви Повного Євангелія «Перемога» м.Чернігова діють реабілітаційні центри, де проходять реабілітацію по 10 чоловік колишніх наркозалежних, організовані консультації для рідних та близьких наркозалежних. Релігійні громади християнської церкви Повного Євангелія «Спасіння» м.Чернігова та м.Прилуки (обидві входять до Чернігівського обласного управління об'єднаної церкви Повного Євангелія «Українські жнива») **реабілітують нарко- та алкоголезалежних** в реабілітаційних центрах в сільській місцевості, де окрім духовної роботи з ними активно використовується трудотерапія (Чернігівська громада - в с.Уборки Куликівського району, Прилуцька – в с.Стасівщина Прилуцького району). Тенденцією є співпраця громад, що входять до об'єднання «Українські жнива» з міськими та районними центрами соціальних служб для молоді, з якими віруючі спільно виступають з лекціями про шкodu наркоманії та алкоголю в молодіжних аудиторіях. Також діють реабілітаційні центри в с. Клочків Чернігівського району при Свято-Миколаївському храмі УПЦ та в с. Косачівка Козелецького району при храмі на честь ікони Божої Матері «Семистрільна» або «Пом'якшення злих сердець» УПЦ; у м. Новгороді-Сіверському - при церкві Адвентистів сьомого дня.

Волонтерами християнської релігійної громади Повного Євангелія «Євангеліє царства» м. Чернігова у співпраці з Центрами соціальних служб для молоді читається цикл лекцій у молодіжних, шкільних аудиторіях (для

старшокласників) та оздоровчих закладах з метою профілактики асоціальної поведінки.

Близько року в смт Талалаївка функціонує центр ресоціалізації колишніх засуджених, заснований релігійною громадою християнської церкви повного Євангелія «Спасіння» в м. Прилуки, де на сьогодні перебуває 5 чоловік.

При всіх церквах в області діють безкоштовні релігійні недільні школи як для дітей, так і для дорослих.

Така діяльність церков повинна знаходити розуміння, підтримку і повагу. Соціальне служіння будь-якої конфесії, здійснюване в рамках чинного законодавства, не повинне зазнавати недовіри і перепон.

Відзначаючи сьогодні значні масштаби соціальної діяльності релігійних організацій, ми свідомі того, що їхній потенціал ще не набув свого повного розвитку. А це, в свою чергу ставить завдання налагодити більш дієві механізми взаємодії державних органів влади та місцевого самоврядування з релігійними організаціями, віднайти нові форми такої співпраці.

А чи знаємо ми як наші релігійні організації впливають на криміногенну обстановку, чи маємо ми аналіз цього? Як вони опікуються сиротами, старими і хворими, про їх роботу в тюрмах? Що є сьогодні характерною особливістю для церков? Чи задовольняють церкви людей у їхніх потребах? Чим відрізняється життя у тих населених пунктах де є храми від тих де їх нема? Чи сприяють самоідентифікації українців православні церкви? Все це нам треба знати. І ні в якому разі не робити культу якоїсь церкви, або релігійного діяча.

Сьогодні вірність і відданість своєму віросповіданню повинна поєднуватися з повагою до права людини сповідувати іншу віру. Без взаєморозуміння у міжконфесійних взаємовідносинах неможливо досягти ні єдності нації, ні громадянської злагоди загалом.

Будь-яке зіткнення, конфлікти на релігійному ґрунті не додають ні міці державі, ні авторитету церкві. Конфлікт між церквами завдає шкоди насамперед самим церквам. На жаль, у міжконфесійних відносинах ще мають місце елементи нездорової конкуренції, ворожнечі, пропагандистської і контрпропагандистської діяльності, з вуст віруючих іноді звучать не виважені вислови, безпідставні звинувачення. Цікавий вислів ужито в щомісячних інформаціях однієї райдержадміністрації: «Оскільки діяльність протестантських громад не має значного впливу на суспільну ситуацію, а громад УПЦ КП в районі не зафіксовано, конфліктів на релігійному ґрунті не виникає». Але ж нам усім повинно бути соромно із-за того, що конфліктів у нас нема лише там, де нема релігійних громад різних конфесій.

Причинами протистоянь та конфліктів у сфері міжконфесійних та міжцерковних відносин є як залишкові чинники історичного, зокрема тоталітарного минулого, так і проблеми віроповчального виміру, істинності віровчення; економічно-майнового характеру; прозелітизму, «канонічної території», нетерпиме ставлення до інших віросповідань; фактор відсутності реальної рівності в реалізації принципу свободи релігії, патерналізм державних органів влади у ставленні до окремих конфесій, «приватизація окремими церквами суспільного простору релігійного буття, а також активна і поглиблена політизація релігійного середовища, що є особливо помітною у передвиборчі і виборчі часи та внесення

елементів клерикалізму в суспільно-політичне життя. Саме політичний чинник, на думку фахівців, є сьогодні одним з конфліктно-формуючих факторів у системі міжконфесійних відносин. Політичне втручання в буття конфесій, політична диференціація останніх може призвести до негативних наслідків, посилення домінанти конфліктності в релігійному середовищі. Суттєво-негативною у цьому аспекті постає і тенденція зростаючого втручання в релігійну ситуацію, міжконфесійні відносини зарубіжних чинників. Все це повинно бути в полі нашого зору.

Сьогодні дії державних органів влади та місцевого самоврядування повинні бути чітко підпорядковані по-перше: формуванню атмосфери довіри та взаєморозуміння між конфесіями; по-друге – забезпеченню конструктивного діалогу між ними на принципах етики толерантності, тобто, терпимості до інших думок, вірувань, поведінки.

Це має передбачати цілий комплекс заходів:

удосконалення законодавства з проблем свободи совісті, свободи релігії (можна надавати свої пропозиції щодо цього законодавчим органам);

утвердження реальної рівності конфесій, церков, інших релігійних організацій перед законом, незважаючи на їхню традиційність, нетрадиційність, кількісні параметри, внесок у культуру тощо; всі повинні мати можливість розвиватись і діяти в рівних умовах у межах демократичних законів;

зміцнення принципів світськості держави, впровадження нових концептуальних підходів у процесі реалізації принципу відокремлення релігійних організацій від держави і школи від церкви;

припинення будь-яких спроб регіоналізації відносин державних органів влади і церкви, політики покровительства щодо окремих конфесій;

вироблення механізмів суворого дотримання та реалізації законів у сфері свободи релігії і державно-конфесійних відносин.

Мають бути припинені будь-які спроби **політизації діяльності** релігійних організацій. Деполітизація міжконфесійних відносин на сьогодні, особливо під час виборів, є одним із головних завдань. Важливою в цьому контексті постає проблема налагодження і підвищення ефективності міжконфесійного, міжцерковного **діалогу**. Саме засобами діалогу можна зменшити напругу у відносинах конфесій, церков, викликати повагу до принципів свободи совісті й віротерпимості. Бо діалог передбачає процес вільного обміну думками, співставлення позицій. Свого бачення вирішення тих чи інших проблем його учасниками.

У нас сьогодні, на жаль, практично відсутній (у системному вимірі) міжконфесійний та міжцерковний діалог. Є окремі спроби налагодити цей процес, проте він далекий від потреб часу і вимог релігійної ситуації. Ми повинні, ґрунтуючись на конституційних принципах свободи світогляду і віросповідання, всіляко сприяти започаткуванню і розвитку конструктивного діалогу у сфері міжконфесійних стосунків, їх нормалізації тощо. Релігійні організації мають підкорятися демократичним законам, оскільки релігійна практика в нашій країні обмежується саме демократичними законами, тобто – правами людини.

Нині необхідно зберегти мир і спокій у релігійному середовищі на сьогодні і на перспективу. Міжконфесійні питання стосуються багатьох. Іншого шляху, як гармонізація міжконфесійних відносин у нас нема. Міжконфесійний мир – один із

факторів стабільності і розвитку духовності. Стопроцентної монополії однієї церкви не було і не може бути. Ми йдемо до суспільства великого різноманіття. У Чернігівській області, яка є, в основному, православною, наявні значні ідеї поліконфесійності. Відходять у небуття залишки тоталітаризму, в часи засилля якого все повинно було бути однаковим.

Отже, як бачимо, релігійне життя області – складна система взаємин, взаємодії та взаємовпливів релігійних об'єднань віруючих. Релігійне середовище знаходиться у постійному розвитку і не може бути безпроблемним. Це завжди зіткнення світоглядних поглядів, позицій, інтересів віруючих та релігійних об'єднань різних віросповідань.

Наше кредо – забезпечення на всій території області уніфікованого застосування чинного законодавства. Місцевої нормотворчості, суб'єктивізму в такій сфері як релігія, що завжди пов'язана з вірою, з найсокровеннішими почуттями людей, не повинно бути. Тут повинні мати силу тільки юридичні аргументи. Необхідно всіма дотримуватися діючого законодавства України, що є важливим як у побудові громадянського суспільства, так і забезпеченні прав та свобод кожної людини.

У цьому напрямку зроблено вже немало. Райдержадміністраціями та міськвиконкомами проводяться зустрічі та консультації зі священнослужителями й віруючими по вирішенню питань забезпечення життєдіяльності церков і залучення їх до розв'язання соціальних проблем, роз'яснюється законодавство про свободу совісті та релігійні організації. Проводиться профілактична робота в напрямку недопущення правопорушень на релігійному ґрунті. В районах області діють Комісії сприяння додержанню законодавства України про свободу совісті та релігійні організації, районні Ради церков та релігійних організацій.

Традиційними й регулярними стають наради, конференції, “круглі столи”, семінари, які проводяться за участю керівників релігійних організацій і державними органами влади. Релігійні організації, в основному православні, беруть участь у **відзначенні державних свят**, інших пам'ятних дат. У багатьох районах між райдержадміністраціями і релігійними організаціями налагоджена співпраця щодо благодійницької та гуманітарної допомоги соціально незахищеним громадянам. Сьогодні необхідно частіше включати церкви в державотворчі процеси. Це може бути і участь їх у заходах до Дня Конституції, Дня Незалежності, Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій (тут нам треба знати чи поминають загиблих у церквах), у річницях аварії на Чорнобильській АЕС тощо. Є багато інших питань, до вирішення яких треба залучати всі конфесії і стимулювати їх, бачити в них свого союзника. Хоча тут обов'язково треба враховувати принцип відокремлення Церкви від Держави.

Вже не один рік підрозділами державних органів влади та місцевого самоврядування, правоохоронними органами забезпечуються умови і громадський порядок під час проведення релігійних свят, хресних ходів, візитів керівників церков з інших держав. На жаль, чимало священників, пасторів, віруючих (а іноді і держслужбовців, голів сільських рад) не знають Закону “Про свободу совісті та релігійні організації”, часто-густо на свій розсуд вирішують релігійні питання, що, звичайно ж, не звільняє їх від відповідальності. Тому **ознайомлення із**

законодавством повинно стати обов'язком релігійних об'єднань, їх навчальних закладів, кожного священнослужителя, держслужбовця. Бо як можна відстоювати свої права не знаючи відповідних положень закону? Поліконфесійність і динамічний розвиток релігійного середовища вимагають ефективного контролю за дотриманням чинного законодавства щодо релігії та церкви, правового захисту особи та її духовного суверенітету.

Величезна відповідальність у висвітленні проблем релігійного життя, відносин між державними і релігійними організаціями лежить на **засобах масової інформації** як державних, так і недержавних, а особливо – церковних. Але на сторінках газет можна знайти приклади публікацій того, що може не відповідати не тільки християнським заповідям, а й звичайним загальнолюдським нормам моралі. Матеріали можуть бути й конфронтаційного характеру, порушувати відповідні статті закону, ображати почуття віруючих та розпалювати міжконфесійну ворожнечу. Деякі газети чомусь перетворилися в інформаційно-пропагандистський орган однієї церкви, щороку описуючи ідентично лише одні й ті ж свята і обряди, або пропагують різного роду знахарство та позавіросповідну містику, не кажучи вже про пропаганду алкоголю, цигарок, інших сумнівних речей, заробляючи на цьому немалі кошти. Але чи влаштовує це державу, людей? Бо людям, кожному з нас, від ЗМІ, насправді, потрібне щось інше, а саме: слова істини, миру, любові, спасіння від жахів сьогодення. У ЗМІ не вистачає висвітлення позитивного досвіду державно-церковних відносин, добродійної та милосердницької роботи, добрих взаємин між церквами, співпраці держави і церкви в морально-духовному вихованні і різних формах соціального служіння, просвітницьких матеріалів щодо релігійних питань і проблем, законодавства України про свободу совісті та релігійні організації, пропагування здорового способу життя тощо. Бажано, щоб інформації, корисні для суспільства та державно-церковних відносин, подавалися засобами масових інформацій оперативно і якомога повніше. До того ж керівники та віруючі релігійних організацій різних конфесій скаржаться, що ЗМІ вимагають від них такі кошти за декількахвилинну, зокрема, проповідь Слова Божого, яких у віруючих нема. Самі ж ЗМІ чомусь не цікавляться по справжньому висвітленням реального релігійного життя області. Було б добре, якби райдержадміністрації виступали у місцевих засобах масової інформації про релігійну ситуацію у регіоні, про позитивні зміни, які сталися за останні десять років у релігійному житті, добродійну та милосердницьку роботу віруючих, про необхідність дотримання чинного законодавства всіма релігійними організаціями.

Надзвичайно важливою для нашої роботи є інформація про релігійну ситуацію в районах, яка щомісячно, а оперативна – у той же день, повинна надходити з райдержадміністрацій, міськвиконкомів. Аналіз інформаційних повідомлень, що надходять з районів, засвідчує, що ця робота ще далеко не в достатній мірі відповідає сучасним вимогам і, в цілому, проводиться незадовільно. Інформація, яка надходить, не дає повної об'єктивної картини релігійної ситуації на місцях, не відтворює тенденції і процеси, які відбуваються в релігійному середовищі району, не містить даних про факти порушення чинного законодавства (особливо у міжконфесійних стосунках), не містить елементів аналізу. Як правило, їй бракує оперативності, повноти, аналітики. Нагальною є потреба підвищити рівень інформування районами облдержадміністрацію та її структурні підрозділи з питань

релігійного життя, забезпечити повноту та об'єктивність змісту повідомлень, їх оперативність і регулярність, мати постійні контакти з відділом у справах релігій. Необхідно налагодити системну роботу перш за все по вивченню і аналізу процесів і тенденцій, які відбуваються в релігійному середовищі району, міста, села, селища; дотриманню чинного законодавства; організації максимального сприяння добродійній і милосердницькій роботі релігійних організацій; постійній співпраці з ними у вирішенні проблем духовно-морального характеру в нашому суспільстві.

Враховуючи, що релігійна активність жителів області зростає і є вищою, ніж інші різновиди громадської активності, що все частіше будуть проводитися різні релігійні заходи, хресні ходи тощо необхідно добиватися того, щоб кожен захід відбувався **в правовому полі** і не позначався негативно на життєдіяльності відповідних населених пунктів. Тому що хоч і поступово, але розвивається принцип відокремлення школи від церкви. Мають місце навіть випадки функціонування релігійних недільних шкіл у світських навчальних закладах. Крім усього іншого це негативно позначається і на авторитеті вчителя. Також треба звертати увагу і на релігійну літературу, що за своїм змістом веде до загострення міжконфесійних відносин, не сприяє встановленню діалогу, державотворчим процесам та національним інтересам. Сьогодні слід уважно придивитися до тих, хто взяв на себе відповідальність рятувати людські душі, вивчати їх сильні та слабкі сторони і, по можливості, впливати на їхню діяльність (зрозуміло, відповідно до чинного законодавства) в інтересах суспільства. Необхідними є пошуки шляхів та засобів спільного вирішення конкретних життєвих проблем, спрямованих на вдосконалення державно-церковних і міжконфесійних відносин, дотримання чинного законодавства, співпраці релігійних об'єднань з державними органами з метою покращання діяльності церков, їхнього соціального служіння і духовно-морального виховання наших людей. Від вирішення цих та інших питань багато в чому буде залежати мир і спокій у нашому регіоні, міжконфесійні та державно-церковні відносини, утвердження та розвиток духовності.

Україна також не зможе забезпечити національне порозуміння й злагоду, а отже, стати справді європейською й демократичною державою без міжконфесійного, зокрема, міжправославного порозуміння.

Сьогодні – необхідним важливим показником демократичності, цивілізованості і, нарешті, високого рівня духовності суспільства є **толерантність (у тому числі й міжконфесійна)**.

Враховуючи важливість для всього суспільства проблеми міжконфесійних відносин, Президент України пропонує політику співіснування і взаємоповаги.

Вижити може тільки сконсолідоване суспільство, яке в той же час є частиною людства. Папа Римський Бенедикт XVI та Патріарх Константинопольський Варфоломій I висловилися за “ посилення сердечного співіснування різних народів, церков та релігій».

Будь-яка релігія повинна формувати повагу до людини, виховувати своїх вірних у дусі толерантності.

У більшості міжнародних документів, де утверджуються правові гарантії, свободи релігій і віровизнань є положення про необхідність взаєморозуміння і терпимості між людьми різних віросповідань. **Зокрема, про це йдеться в Загальній декларації прав людини, Європейській конвенції з прав людини,**

Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Підсумковому акті наради з безпеки та співробітництва в Європі, Паризькій хартії для нової Європи, Декларації про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин (прийнято Генеральною Асамблеєю ООН), Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, Підсумковому документі Віденської зустрічі та інших.

Після тривалого періоду гонінь на християн в історичному для християн **Міланському едикті у 313 році (!)** головний акцент було зроблено на віротерпимості до всіх релігій, на тому, що релігійний мир є обов'язковою умовою громадянського миру.

Поняття “толерантність” часто пояснюють словом терпимість. Це найпростіше розуміння не відповідає тому визначенню, яке запропонувало **ЮНЕСКО в “Декларації принципів толерантності”**, що була прийнята в 1995 році. У цьому документі толерантність визначається як **“повага, сприйняття та розуміння різноманіття культур..., форм самовираження та самовиявлення людської особистості”** (Декларація принципів толерантності)/ Толерантність: теорія і практика. Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги) / Упор. Бабій М.- К., 2004. -С.89).

Толерантність вважається не просто цінністю, але цінністю універсальною (Див.: Соловйов Е.Толерантність як новоевропейська універсалія// Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти доби.- К.: Політична думка, 1997.- с.114-115). Західна цивілізація прийшла до усвідомлення толерантності як цінності через війни та переслідування, ксенофобію та расизм. На Заході міжконфесійні відносини пройшли різні стадії: від хрестових походів, переслідування, еретиків, релігійних війн до терпимого співіснування, толерантного ставлення та **єкуменічних відносин.**

Терпимість означає лише примирення з фактом існування якогось феномена чи явища. Відповідно, віротерпимість – примирення з існуванням інших релігійних напрямів та течій. **У Європі віротерпимість була нав'язана християнським конфесіям світською владою, оскільки була визнана необхідною умовою нормального функціонування держави.**

Французький філософ П. Рікер зазначив, що плюралізм і толерантність притаманні християнству з самого його зародження та закладенні в Новому Заповіті: “Про вихідний плюралізм в християнстві свідчить той факт, що Церква визначила і прийняла чотири Євангелія, а не одне, щоб засвідчити через це плюралістичну єдність центральної проповіді, що Ісус є Христос (Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне //Рікер П. Навколо політики. К.: Дух і Літера, 1995.- С.329). Проте, ця закладена толерантність використовується в різних сферах не в однаковій мірі.

Релігійна толерантність є складною для засвоєння, оскільки кожне віросповідання акцентує увагу на своїй істинності, універсальності, винятковості. Виходячи з цих постулатів – інші віросповідання є хибними, викривленими, неповними. Ідея, згідно з якою, будь-яка християнська церква чи деномінація однаковою мірою веде до Бога та спасіння з'явилася відносно недавно – у XIX ст. у межах **оксфордського руху в Англіканській церкві.**

Православний філософ Володимир Соловйов, що висував ідею “всеїдності”, писав: “Справжня мета не в тому, щоб запозичити, а в тому щоб

зрозуміти чужі форми, розпізнати і засвоїти позитивну сутність чужого духу і морально поєднатися з ним в ім'я вищої всесвітньої Істини. Необхідним є примирення по суті; сутністю ж примирення є Бог, а істинне примирення полягає в тому, щоб не по-людськи, а “по-божому ставитися до супротивника”.

Тільки досконало розуміючи один одного, можна навчитися жити разом. Ліквідуючи хибні уявлення, ми об'єднуємо суспільство, вчимося жити в одному домі, а не просто поруч. Жити поруч, не помічаючи один одного, вже нікому не вдасться. Крім того, навчаючись розуміти іншого, бачити його таким, яким він бачить сам себе, ми вчимося при цьому краще розуміти і самих себе (Ханна Арентс). Нині ж послідовники багатьох релігій погано поінформовані один про одного.

Розвиток релігійного середовища не припиняється ніколи. Враховуючи, що постійно зростає кількість релігійних організацій в Україні, що на сьогодні їх вже на 10 тисяч більше, ніж загальноосвітніх шкіл, проблема міжконфесійних відносин стає надзвичайно актуальною.

Якщо вважати релігію справою сумління кожного, то право на свободу совісті, свободу вибору віри є незаперечним і відповідає тій свободі, якою наділив кожну людину Всевишній.

Нам потрібно готувати аналітиків, знавців релігійної психології. Бо примітивізм в оцінці діяльності церкви може призвести до великих ускладнень. У найближчій перспективі суспільство змушене буде шукати форми і методи проти релігійного зомбування.

Держава, створюючи відповідні умови для релігійних об'єднань та віруючих, має повне право і на відповідне розуміння щодо виконання ними чинного законодавства.

Переважає більшість священників і віруючих цінують мир, з належною повагою ставляться до людей різних віросповідань. У своїх проповідях вони закликають до терпимості, духовності, злагоди.

На жаль, поряд з позитивними моментами є і негативні. У міжконфесійних відносинах мають місце елементи нездорової конкуренції, ворожнечі, пропагандистської і контрпропагандистської діяльності.

Іноді практикуючі віруючі, відстоюючи інтереси свого віросповідання, проявляють агресивність, навіть ворожість до інославних. Почастішали протиправні дії невстановлених осіб, які оскверняють молитовні будинки протестантських конфесій образливими написами, б'ють у них шибки. Тестом на цивілізовані міжконфесійні відносини стали події біля Катерининської церкви у м.Чернігові. Деякі віруючі часто не здогадуються, що сутність християнської віри проявляється у відношенні до собі подібних, необхідності повсякчас, кожної хвилини слідувати заповідям Божим.

Утвердження свободи віросповідання призводить до пошуків противників, ворогів. І це, іноді, деким стимулюється, що надзвичайно негативно позначається на всьому релігійному середовищі, а в свою чергу – й на духовності. **У відомому листі про віротерпимість, написаному Джоном Локком у 1685 році, автор робить наголос на тому, що “веротерпимость есть главной отличительной чертой истинной церкви”.** (Дж. Локк “Избранные философские произведения” в 2т., Изд.: Соц.економ.лит. М.1960г. 2т. стр.142).

Парадоксально, що нетерпимість продукується самими церквами. Одні вказують, що тільки вони істинні і благодатні, у інших на зібраннях, конгресах ми чуємо про “лжерелігії”. Особливо гострою постає проблема міжконфесійних відносин у сільській місцевості. Там де діяла громада традиційної церкви і певною мірою була монополія на духовно-релігійну діяльність після появи місіонерів протестантських громад, як правило, виникає конфліктна ситуація.

Утвердження принципів толерантності, атмосфери взаємоповаги в суспільстві, має виходити з вищого законодавчого органу України – Верховної Ради, від еліти суспільства.

Ситуація, яка склалася в православ'ї, зокрема протистояння між православними церквами, не влаштовує нікого і позначається негативно на вирішенні багатьох питань релігійного та суспільно-політичного буття. Протистояння не буде сприяти реалізації ідеї національної єдності, практичному утвердженню злагоди і миру в нашому суспільстві. Уже сьогодні дана ситуація приводить до формування конфліктного мислення, виникнення суперечностей і ми не можемо недооцінювати небезпеку подальшого розвитку православ'я в такій формі. Чим більше буде тривати протистояння, тим більше віруючі наповнюватимуться почуттям ворожнечі. Не можна будувати майбутнє на ненависті й ксенофобії.

Нетерпимість, як відомо, породжує тільки нетерпимість. В своїй основі – це важка історично давня суспільна недуга.

Чи повинна роз'єднувати людей належність до певної церкви? Чи може віра в Бога давати підстави звинувачувати людей іншого віросповідання, іншої церкви, що вони саме в тій церкві? І чи наближають звинувачення віруючих до Бога? Чи ми приходимо у світ, сотворений Богом щоб боротися з творіннями Божими? Чи думають про духовні наслідки віруючі, які засуджують інших віруючих? Чи можуть віруючі бути причиною неспокоїв, причиною непокори владі? Чи може християнин ненавидіти брата по християнській вірі? Ці питання далеко не риторичні. В умовах хворої сучасної цивілізації потрібне нове мислення.

Органи державної влади прагнуть захищати відповідно до Конституції та чинного законодавства України права і свободи громадян і узгоджувати інтереси різноманітних релігійних об'єднань, які й складають громадянське суспільство. Лише беззастережне дотримання Закону реально забезпечить нас від хибних кроків, конфліктів.

Певною мірою недоброзичливе, а то й агресивне ставлення до іновірців можна пояснити саме слабким рівнем просвітницької роботи і передусім у самих релігійних організаціях.

Віруючим новітніх релігій, окрім усього іншого, треба обов'язково враховувати й регіональні особливості релігійного життя, тисячолітню історію розвитку християнства на нашій землі, знати традиції, не чинити насильство над сумлінням людини (часто релігійно неосвіченої).

Безперечно, наш народ не може задовольняти морально-духовна ситуація в нашому суспільстві. Хіба можна побороти алкоголізм, наркоманію, насильство, розпусту, злодійство, агресивне споживацтво та їх пропаганду, вирішити проблеми сім'ї не співпрацюючи, а витрачаючи зусилля на міжконфесійну боротьбу, безплідну іноді полеміку ?

У нас в суспільстві багато й інших проблем, до розв'язання яких мають разом долучатися віруючі різних віросповідань.

Вірність і відданість своєму віросповіданню повинна поєднуватися з повагою до права людини сповідувати іншу віру.

Переживаючи біди нашого часу, люди шукають духовну підпору, тому так необхідна максимальна, смиренна, терпимість між релігійними організаціями, між віруючими.

Нашим кращим землякам загалом притаманна толерантність.

Святитель Димитрій Ростовський (у світі – Данило Савич Туптало) з гнівом викривав злобу тих, хто не тільки не любить свого ближнього, але й всіляко принижує та знущається над ним. “Мы на лице Христово плюем, когда ближнего нашего славу поносим, над ним насмехаемся, и по ненависти и дьявольской злости, и по злему нашему обычаю пред другими его бесчестим”. (Шляпкин Й. Св. Димитрий Ростовский и его время.- Сиб., 1891, с.43).

Тільки через конструктивний діалог можна знаходити спільні точки зору, приходити до згоди, консенсусу при розв'язанні актуальних питань, наповнюватися повагою, братерською любов'ю до людей з іншими поглядами, підвищувати відповідальність кожного перед Богом. Реалії життя вимагають налагоджувати міжрелігійний та міжконфесійний діалог.

Теологічна полеміка сьогодні, в 21 столітті повинна відбуватися лише з урахуванням точки зору опонентів, реалій сьогодення, з прагненням до компромісу й порозуміння. Глава Елладської православної церкви архієпископ Афінський і всієї Еллади Христодул сказав: “Ми, римо-католики й православні, не нехтуючи нашими догматичними та теологічними розбіжностями, можемо співіснувати у світі, який потребує релігійної злагоди, а також – у єдності та єдності з багатьох питань”.

Хто насамперед повинен подавати приклад порозуміння, взаємопідтримки, приклад поваги один до одного, розуміння один одного?... Віруючі! Адже віруючим притаманно терпіти, прощати.

Якщо з вуст пастиря не звучить слово Благословення, то чи потрібно таке слово Богу і людям.

Спекуляції на релігійному ґрунті не сприяють утвердженню ідеалів нашого суспільства, формування *homo spiritus* – людини духовної. “Я не могу не удивляться экстравагантному высокомерию тех людей, которые думают, будто они сами смогут объяснить вещи, необходимые для спасения, более ясно, чем святой Дух, чем вечная и бесконечная мудрость Бога”, говорив Джон Локк.

Сьогодні формується новий позитивний досвід у взаєминах держави і церкви. Всі зацікавлені в тому, щоб релігійні організації брали активну участь у державотворчих процесах, забезпеченні національної єдності. Потрібно продовжувати пошуки шляхів та засобів спільного вирішення конкретних життєвих проблем, спрямованих на вдосконалення державно-церковних і міжконфесійних відносин. Необхідна системна, комплексна робота по утвердженню толерантності в свідомості наших громадян. Ця робота потребує координації як в обласному центрі, так і в районах. Важливо у взаємовідносинах держави і церкви поліпшувати роботу, спрямовану на утвердження атмосфери толерантності і поваги у міжконфесійних та етноконфесійних відносинах, інтегрувати у вітчизняну правову систему свободи

совісті інтелектуальні стратегії, спрямовані на боротьбу з проявами релігійної нетерпимості.

Час розкидати каміння минув. Нині прийшов благословенний час збирати каміння з метою відродження кращих духовних традицій минулого, творення духовного простору для сучасної людини, яка прагне істини в ім'я любові до Бога й до ближнього.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що є провідною ланкою релігійно-церковного життя в Україні?
2. На підставі яких законодавчих актів будуються міжконфесійні та державно-церковні відносини будуються на основі?
3. Чи допускається прямий адміністративний впливу у сфері релігійно-церковного життя і державно-церковних відносин?
4. Що таке альтернативна (невійськова) служба?
5. З чого складається міжнародна діяльність релігійних організацій?
6. В чому причина протистоянь та конфліктів у сфері міжконфесійних та міжцерковних відносин?
7. Що являє собою релігійне життя Чернігівщини?

РЕКОМЕНДОВА ЛІТЕРАТУРА ТА НОРМАТИВНА БАЗА

1. Конституція України // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%D0%BA%2F96-%D0%B2%D1%80>.
2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. № 987 [з наступними змінами] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987-12>.
3. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р. № 1975 [з наступними змінами] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1975-12>
4. Закон України від 22 жовтня 1999 року № 1192 «Про гуманітарну допомогу». // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1192-14>.
5. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 № 1382-IV // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1382-15>.
6. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. № 2233-XII [з наступними змінами] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2232-12>.
7. Закон України від 19 березня 2009 року, № 1166-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за поругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» // http://risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/zakon_mohyly.
8. Указ Президента України від 4 березня 1992 року № 125 «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=125%2F92>.
9. Указ Президента України від 21 березня 2002 р. № 279/2002 “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики

- колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” // http://www.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/presidentedict279_2002/
10. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва» від 25 лютого 2008 року № 157/2008 // <http://www.president.gov.ua/documents/7506.html>
11. Розпорядження Президента України від 23 вересня 2005 р. № 1172/2005-рп «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин, релігій і церкви» // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1094.1128.0>
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2066 «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України "Про альтернативну (невійськову) службу» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2066-99-%EF>.
13. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2001 р. № 1005 «Про використання культових споруд - визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям» // <http://www.uazakon.com/document/spart26/inx26568.htm>
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. № 137 «Про умови передачі культових будівель - визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» // <http://www.uazakon.com/document/spart17/inx17782.htm>
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2003 р. № 1699 «Про затвердження Типового договору про безоплатне користування релігійною організацією культовими будівлями та іншим майном, що є державною власністю» // <http://www.uazakon.com/document/fpart84/idx84911.htm>
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2008 року № 171 "Про затвердження Типового положення про управління (відділ) у справах національностей та релігій обласної, відділ у справах національностей та релігій Севастопольської міської державної адміністрації" // http://www.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/kmuresolution_171-07.
17. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. № 564-р «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» // <http://www.uazakon.com/document/spart06/inx06551.htm>
18. Доручення Кабінету Міністрів України від 19 жовтня 2007 р. №33838/4/1-07 «План заходів з реалізації положень Протоколу XIII засідання Змішаної Українсько-Угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин» // http://scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=49580&cat_id=45482.
19. Аверченко И. В., Агаджанян А. С., Алексеев И. Л., Андреева Л. А., Андреева С. Г. Религиоведение: словарь / Екатерина Сергеевна Элбакян (ред.) А.П. Забияко (сост., общ. ред.). — М. : Академический Проект, 2007. — 639 с.
20. Аввакумов Юрій. "Християнство - релігія істориків?". На перетинах історії та богослов'я: інавгураційна лекція декана гуманітарного факультету Українського Католицького Ун-ту (Львів, 14 вересня 2007). — Л. : Видавництво Українського Католицького Ун-ту, 2008. — 27с.

21. Агаджанян А. С., Глушкова И. П., Звягельская И. Д., Кисриев Э. Ф., Лункин Р. Н., Силантьев Р. А. Религия конфликта: [сб. статей] / Московский центр Карнеги / Алексей Малашенко (ред.), Сергей Филатов (ред.). — М. : РОССПЭН, 2007. — 286с.
22. Аделаджа, Сандей. Райский климат в семье. — К.: Фарес, 2003. — 133 с.
23. Аделаджа Сандей. Вера для победы. — К. : Светлая звезда, 2007. — 208с.
24. Адруг А. К.. Чудотворна ікона "Іллінської Богоматері". — Чернігів : ЦНТЕІ, 2006. — 28с.
25. Академічне релігієзнавство. Підручник.(за науковою редакцією проф. А.Колодного). — К.:Світ знань, 2000. — 862 с.
26. Антоний (Блум; митрополит Суражский). Духовная жизнь. — К. : Пролог, 2008. — 320с.
27. Бахметева А. Н. Полная история Христианской Церкви. — Испр. и доп. изд. — М. : Яуза-пресс [и др.], 2008. — 831с.
28. Белейканич И. Католический катехизис с точки зрения православного богословия / С.И. Антонюк (пер.). — К. : Пролог, 2008. — 122с.
29. Бойко О. Синагоги Львова: монографія. — Л. : ВНТЛ-Класика, 2008. — 204с.
30. Вовк, Степан Миколайович. Даосизм: вчення і світогляд. — Чернівці: Прут, 2003. — 217 с.
31. Декларация ООН про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії і переконань (1981 р.). — К, 1998. — 21 с.
32. Джейкс Т.Д. Женщина, ее любимый и ее Господь / [Ред. Е.Прокопенко]. — К.: Джерело життя, 2003. — 310 с.
33. Дуда Н. М., Тарасенко О. О. Світові релігії: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. III-IV рівнів акредитації / Національний лісотехнічний ун-т України. Кафедра соціології та культурології. — Л. : ЗУКЦ, 2008. — 200с.
34. Дрозд Ю. Ікони=Le icone/ Jurij Drozd. — [Б. м.] : Видавець Олег Зень, 2008. — 28с.
35. Еротич В. Психологическое и религиозное бытие человека: [пер. с серб.] / Александр Закурено (пер., примеч., словарь терминов). — 2-е изд. — М. : Библиейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 2008. — 206с.
36. Єленський В. Релігійна свобода в сучасному світі: 2001-й рік.// Людина і світ. — 2001. — №10. — с.18 – 21.
37. Єленський В. Релігія, церква і суспільство в Україні: квітень-травень //Людина і світ. — 2002. — №: 6. — С. 28 – 34.
38. Загальна декларація прав людини (1948 р.). — К., 1992. — 36 с.
39. Зеркалов Д. В. Духовное наследие: хрестоматия. — К. : Науковий світ, 2008. — 179с.
40. Ігнатуша О. М. Православні церкви України (20-30-ті рр. ХХ ст.) Джерела з історії: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Державний вищий навчальний заклад "Запорізький національний ун-т" Міністерства освіти і науки України. — Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. — 307с.
41. Ідзьо Віктор. Українська діаспора в Росії: Українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія. — Л. : БаК, 2002. — 304с.
42. Історія релігії в Україні. У 10-ти томах (за ред. А.Колодного і П.Яроцького). — К., 1999.

43. Иллюстрированная история религий / Д.П. Шантепи де ля Соссей (авт.-сост.). — М. : Эксмо, 2008. — 591 с.
44. Липинський В. Релігія і церква в історії України / [Передм. М. Слабошпицького; Ред. Лупій Л.]. — К.: Рада, 1995. — 96 с.
45. Кассіді Е. І. Православне християнство і сучасна Європа. // Людина і світ. — 2002. — № 1. — С. 4-10.
46. Козловський О. Р. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України, як предмет соціально-філософського аналізу. — К. : Стилос, 2008. — 192 с.
47. Крумаленко М. В. Правовий статус етнорелігійних груп на українських землях Великого князівства Литовського у XIV-XVI ст.. — О. : Юридична література, 2008. — 244 с.
48. Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні ("Кесарева-кесарю, а Боже- Богу") / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / І.Ф. Курас (ред.). — К., 2000. — 272 с.
49. Ломачинська І. М. Релігійне лідерство в духовному вимірі християнської традиції: монографія / Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини "Україна". — К., 2008. — 286 с.
50. Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В. Релігієзнавство: підручник. — 2-ге вид., доп. — К. : Академвидав, 2008. — 464 с.
51. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.). — К., 1992. — 28 с.
52. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — К.: Укр. Центр духов. культури, 2003. — 97 с.
53. Поляков К. И. Арабский Восток и Россия: проблема исламского фундаментализма. — 2-е изд., стер.. — М.: УРСС, 2003. — 157 с.
54. Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 21 берез. 2003 р.: [Зб. доп.] / Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Міжнар. кадрова акад.. — К., 2003. — 323 с.
55. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.): монографія / Укоопспілка; Полтавський ун-т споживчої кооперації України. Кафедра культурології та історії. — Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. — 161 с.
56. Релігієзнавчий словник (за ред. професорів А. Колодного і Б. Лебовика). — К.: Четверта хвиля, 1996. — 392 с.
57. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2002 року // Людина і світ. — 2002. — № 1. — С. 35- 42.
58. Релігія і зміни в центральній та східній Європі. Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи 1556 (2002) // Людина і світ. — 2002. — № 5. — С. 39 - 42.
59. Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: матеріали ХХІІІ Міжнар. наук.-практ. конф., 16 травня 2008 р. / НАН України ; Донецька обласна держ. адміністрація ; Державний ун-т інформатики і штучного інтелекту / С.Б. Іванова (відп.ред.) — Донецьк : Наука і освіта, 2008. — 335 с.
60. Шептицький А. Як будувати рідну хату?. — Львів: Монастир Монахів Студит. Уставу: Вид. відд. «Свічадо», 1999. — 45
61. Свобода совісті. // Релігійна панорама. — 2002. — № 5. — С. 37 – 50.
62. Свобода совісті. // Релігійна панорама. — 2002. — № 7. — С. 46 – 51.

63. Станек Е. Справа твоєї совісті: книга про Десять Заповідей і моральне здоров'я. — К. : Фенікс, 2008. — 192с.
64. Степовик Д. В. Історія української ікони Х - ХХ століть. — 3-тє вид., стер. — К. : Либідь, 2008. — 436с.
65. Форостюк О. Д. Релігія і право: коментар законодавства України / Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. — Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. — 288 с.
66. Хрестоматія з етики (з елементами християнської етики): навч. посіб. для уч. 5-6 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Л.Л. Хорунжа (упоряд.), А.І. Мовчун (упоряд.) — К. : Сім кольорів, 2008. — 192с.
67. Черній А. М. Релігієзнавство: підруч.. — 2-ге вид., доп. — К. : Академвидав, 2008. — 400с.
68. Шевчук С, Нагірняк А. Про мораль, звичаї, обряди: На запитання з царини моралі відповідає о. д-р Святослав Шевчук. На літургійно-обрядові запитання відповідає о. Андрій Нагірняк. — Л. : Свічадо, 2008. — 100с.

Інтернет-ресурси:

- I. // www.president.gov.ua – “Президент України. Офіційне Інтернет-представництво” – Офіційний сайт Президента України.
- II. // www.rada.gov.ua – “Верховна Рада України” – Офіційний сайт Верховної Ради України.
- III. // www.kmu.gov.ua – “Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України” – Офіційний сайт Кабінету Міністрів України.
- IV. // www.guds.gov.ua – “Головне управління державної служби України” – Офіційний сайт Головного управління державної служби України.
- V. // cg.gov.ua – “Чернігівська обласна державна адміністрація. Офіційний сайт держустанови” – Офіційний сайт Чернігівської обласної державної адміністрації
- VI. // www.ccu.gov.ua. – “Конституційний Суд України” – Офіційний сайт Конституційного Суду України.
- VII. // www.scourt.gov.ua – “Верховний Суд України. Інформаційний сервер” – Офіційний сайт Верховного суду України.
- VIII. // www.academy.kiev.ua. – “Національна академія державного управління при Президентіві України” – Сайт Національної академії державного управління при Президентіві України.
- IX. // www.nplu.kiev.ua – “Національна парламентська бібліотека України” – Сайт Національної парламентської бібліотеки України.
- X. // www.nbuv.gov.ua – “Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського” – Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
- XI. // www.risu.org.ua/content.php?menu=14&page_id=95&l=ua. — **Релігійно-інформаційна служба України.**